

jeroen bosch zelfportretten

Verscheidende auteurs hebben bij hun Bosch-studies begerig uitgezien of ze het portret van de Meester zelf niet hier of daar in zijn werken hebben kunnen signaleren. Daar er dienaangaande geen enkel archivalisch of litterair document kon worden aangevoerd en er dus geen beschrijving van zijn uiterlijk bestaat, lag het voor de hand, dat ze vrijelijk hun gang konden gaan en aldus hun speurzin niet onbeloond is gebleven.

Ze hebben overigens meestal niet de pretentie gehad om hun veronderstelling tot zekerheid om te buigen.

We laten hier de 'zelfportretten', die men op Bosch' werken gesignaleerd heeft, de revue passeren.

Een toeschouwer op de 'Kruisdraging' te Wenen

Zo meent men de schilder terug te vinden op de 'Kruisdraging' te Wenen. Zoals gebruikelijk bouwt Bosch zijn scènes ook hier op in verschillende geleidingen. Op de onderste geleiding van dit paneeltje, waarop de goede en de kwade moordenaar optreden, ziet men geheel links *een naar ons toekijkende man* met muts op het hoofd. Hij neemt geen deel aan de smartelijke kruisweg van Christus, maar poseert om gezien te worden. Men heeft daarin een zelfportret van Bosch gezien. Ik dacht, niet

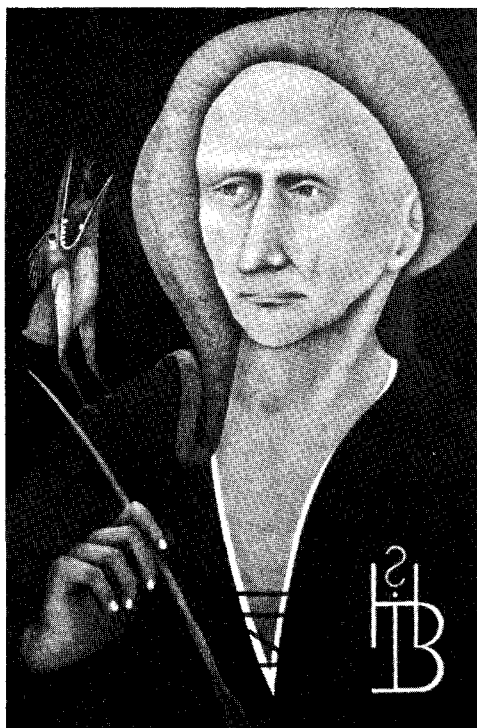
ten onrechte: juist omdat deze man bij het gebeuren zelf geen functie heeft, lijkt het of de kunstenaar in deze man zichzelf te 'kijk' zet en dus zichzelf portretteert.

Analoge gevallen zien we b.v. op de prachtige miniatuur van de maand januari in de *Très riches heures* van de hertog van Berry, waarop men de schilder Paul van Limburg meent terug te vinden. Ook op het *Maria-altaar* van Hans Memling te Chatsworth, en op het *Laatste Avondmaal* van Dirk Bouts te Leuven, signaleert men de kunstenaar zelf.

Argumenten voor een dergelijke vaststelling zijn echter nooit te geven, omdat de schilder zelf dienaangaande geen getuigenis heeft nagelaten¹⁾. Ook bezitten we geen getuigenis van mensen die de schilder zelf gekend hebben. Het berust dus uitsluitend op een veronderstelling, die men min of meer t/acht te motiveren zonder dat men uitsluitel krijgt.

De 'Verloren' zoon te Rotterdam

De expressieve kop van de *Verloren zoon* doet inderdaad aan een portret denken. Tussen haakjes zij opgemerkt, dat we de voorgestelde persoon nog altijd houden voor een *Verloren zoon*, als meer passend in het religieuze oeuvre van Bosch, en niet voor een *Landloper*.

'Elckerlyc' op de gesloten voorzijde van de 'Hooiwagen'; Erhard Queiser, Hannover, 1974

Men bedenke daarbij ook, dat het 'opnaam-stellen' van de werken van Bosch steeds willekeurig is geschied, en dit werk eerst in 1904 opduikt.

Ongetwijfeld kan deze kop in verband worden gebracht met de kop van degene, die we graag 'Elckerlyc' noemen op het gesloten drieliuk van de *Hooiwagen*. Robin²) vraagt zich hierbij dan ook af, 's'il ne serait pas une image du peintre lui-même', of het geen portret is van de schilder zelf. Maar ook hij kan niets bewijzen.

St. Jan de Evangelist op Patmos

Het mag verwonderen, dat men in de *St. Jan Evangelist op Patmos* te Berlijn geen portret van Bosch heeft menen te zien. Met Knuttel³) wijzen we een zelfportret af, waar men dit in het 'duiveltje' rechts onder meent te kunnen aantref-

fen. Het is toch onwaarschijnlijk, dat een schilder zichzelf zou doen schuil gaan achter een duivel!

Wel heeft men op de zogenaamde *Bruiloft van Cana* te Rotterdam gemeend in de bruidegom de evangelist St. Jan te onderkennen, en omdat deze lijkt op *St. Jan op Patmos* te Berlijn, zoekt men ook hier een zelfportret.

Een ander wijst op de priester rechts van Christus op genoemde *Bruiloft van Cana*, en ziet daarin op zijn beurt een portret van Bosch.

Een toeschouwer op de Doornenkroning

De *Doornenkroning* in het Escorial te Madrid is voorwerp geweest van diverse beschouwingen. Reuterswärd⁴) heeft er de meest opzienbarende beschouwingen aan gewijd. Waar Mosmans⁵) in de toeschouwer met ongedekt hoofd een 'echt' portret van Bosch ziet, beschouwt Reuterswärd⁶) deze als een figuur uit Bosch' eigen omgeving, 'vleischelijk als der Besteller des Gemäldes'. Bax⁷) vraagt zich af, of niet de man met de walddhoorn, waarop een H staat 'Hieronymus' (Bosch) moet betekenen. Tot welke fantasieën men kan komen, kan men bij Reuterswärd verder lezen. Mosmans weet op zijn beurt met een verbluffende stelligheid te vertellen, dat de man met ongedekt hoofd een 'zelfportret' van de schilder op 56- of 57-jarige leeftijd is. Men kan daarover heel wat 'eenvoudig' proza lezen in het boek van Mosmans⁸).

Mela Escherich⁹) houdt het hele stuk voor een politieke satire, waarin Karel de Stoute als de centrale figuur (= Christus) wordt bespot door vertegenwoordigers van zijn vijanden: Oostenrijk (met dubbele adelaar), Zwitserland (met walddhoorn) en Lotharingen (met ijzeren soldatenhandschoen). Links fungeren als toeschouwers Lodewijk XI van Frankrijk en zijn raadsman Galeazzo Maria Sforza. In de omgeving van Jeroen Bosch was de naam Sforza overigens geen onbekende. We weten toch dat de dochter van deze raadsheer Bianca Maria Sforza in 1493 gehuwd was met Keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Zij vertoefde

meermalen in de stad 's-Hertogenbosch en was een bekende gastvrouw van het Birginitessenklooster 'Marienwater' te Rosmalen. We zien daar overigens geen aanleiding in om haar vader te aanvaarden als een zelfportret van Bosch, zoals Mosmans voorstaat. Dan zouden we het nog liever houden met de suggestie, die Lafond¹⁰) citeert, maar niet aanvaardt, nl. dat de bespotten Christus een zelfportret van de schilder zou zijn.

Een der Drie Wijzen te Philadelphia

Mosmans is alweer zo zelfverzekerd van zijn mening dienaangaande, dat hij in zijn brochure¹¹) over een doek in de Bossche St. Jan, en in zijn Boschmonografie¹²) durft te schrijven: 'Ontegenzeggelijk een echt zelfportret van Jheronimus Bosch als ± 28 jarige, in de pose van een der Drie Koningen'.

Met eenzelfde stelligheid omkranst de auteur zijn loze bewering door te zeggen, dat hij de Morenkoning ontleend heeft aan een schilderij, dat hij 'tijdens eene reis in Frankrijk' heeft gezien. Mosmans kent zijn held zo goed, dat hij niet aarzelt te zeggen, waar en in welk land Bosch zijn inspiratie vandaan heeft. 'De jongste koning', zo zegt Mosmans, 'verbeeldt Jheronimus-zelf. Hij staat zoodanig afgezonderd, zóó de schilderij uitblikkend, is zoo bijzonder uitgedost, heeft zich zoo opvallend boven het hoofd op den haar-rol die de siermuts steunt, met een bloem of juweel als kunstenaars-distinctief getooid, dat wij hier ongetwijfeld met een zelfportret van den schilder te doen hebben'. Mosmans heeft zijn vriend als het ware ontmoet, want hij kent 'de rechte neus, de breede lippenspleet, de afglijdende schouders enz.' We zijn geneigd te zeggen: 'wie te veel bewijst, bewijst niets', en sluiten daarmee graag de ogen bij het zien van Bosch à la Mosmans!

De bedelaar met het hoofd in de schoot

Brion heeft in 1938 in zijn kleine monografie over Bosch het eerst gewezen op een figuur in het middenpaneel van

de *Temptatie van St. Antonius* te Lissabon, waarin hij een 'portrait présumé de Bosch' ziet¹³). Het betreft de figuur, die zich bevindt tussen een drietredige opgang en een van diverse voorstellingen voorziene zuil aan de rechterzijde van genoemd paneel. Reuterswärd ziet in deze man zonder lijf, 'dessen Antlitz wie ein Porträt wirkt', geen aanleiding om er Bosch zelf in te zien, 'was jedoch nicht zu bedeuten braucht, dass Bosch eine bestimmte Person hat brandmarken wollen'¹⁴). Ik vraag me wel af, als men in deze mannenkop een zelfportret van Bosch wil zien, waarom zou men in de vrouwekop, die eraan paart, niet Jeroens vrouw Aleid van de Meervenne zien? . . .

De kop van de 'Boommens' en De man in de romp ervan

Naar het schijnt, heeft Benesch nog eerder dan Brion¹⁵) erop gewezen, dat de kop van de zogenaamde 'Boommens' op het rechterluik van de *Tuin der lusten* een zelfportret van Bosch zou zijn. De Tolnay¹⁶) vindt dat een idiotenkop. Hij wijst de suggestie van een zelfportret af, en is van mening, dat de man, die peinzend uit de *romp* van de 'Boommens' kijkt, een zelfportret is: de kunstenaar droomt een nachtmerrie volgepropt met de menselijke kwalen.

De soldaat op het rechterluik van de *St. Ontcommertriptiek te Venetië*

Reeds in 1895 wees Th. Frimmel op het rechterluik van de *St. Ontcommertriptiek te Venetië*, een werk dat nog in 1608 in de Bossche St. Jan berustte, op een monnik, die een soldaat de weg wijst, en vraagt zich daarbij af: 'Ist der Soldat, der bildnisartige Züge aufweist, das Porträt des Malers?'. . . .¹⁷). Reeds Bax heeft op Frimmels suggestie gewezen¹⁸).

De 'doedelzakspeler op het Laatste Oordeel te Wenen

Met verwijzing naar plaat 63 van zijn uitgave van 1937 heeft De Tolnay ge-

Verloren Zoon; 'zelfportret' van Jeroen Bosch

De 'Boommens'; Erhard Queiser, Hannover, 1974

wezen op 'le petit personnage mélancolique accoudé au centre de la composition, et dans lequel l'artiste a voulu se peindre'¹⁹) op het middenpaneel van het *Laatste Oordeel* te Wenen. In zijn editie van 1965 heeft hij gelukkig nader verklaard welk personage hij bedoelde met een zelfportret van Bosch, door aan zijn tekst nu toe te voegen 'in der Mitte die kleine melancholische Gestalt mit aufgestützten Ellenbogen auf einer Felsinsel in der der Künstler sich selbst darstellen wollte'²⁰). Ook Margaretha Poch-Kalous in haar monografie over het Weense paneel noteert het gegeven, zonder overigens haar instemming met De Tolnay's opvatting te betuigen²¹). Bax op zijn beurt spreekt hier van een 'doedelzakspeler voor een bordeel', die Bosch zou moeten voorstellen²²).

Een hernieuwd bezoek aan Wenen zou noodzakelijk zijn om dit detail nader

te bestuderen, omdat reproducties moeilijk uitsluitel kunnen geven, als er al een uitsluitel kan worden gegeven!

Een der dragers van het lichaam van Antonius abt na zijn val uit de lucht

Op het linkerluik van de *Temptatie van St. Antonius* te Lissabon zien we, hoe Antonius na zijn val uit het lucht-ruim door drie mannen (Antonieten?) over een brug wordt weggedragen²³). Meerderen zien in de voorste drager een zelfportret van Bosch²⁴). Bax meent dat er voor deze veronderstelling veel valt te zeggen, omdat er geen portret dichter staat bij de tekening van Leboucq in het album te Atrecht. 'Bij de geschilderde burger (op dit linker luik) en de getekende Bosch (in het album) treft ons de identiteit van de scherpe gelaats-trekken, de lange spitse neus, de sluwe, scherpe ogen en wilskrachtige, licht sarcastische trek om de mond. . .', aldus Bax²⁵). Wat men uit een tekening, waarvan het portret verre van vaststaat, al niet kan afleiden!

Een zelfportret op het paneel van David en Abigaël

In 1959 vestigde Baldass de aandacht op twee schilderijen; voorstellend *Abigaël en David* en *David en Bethsabée* die gediend zouden hebben als zijpanelen van het altaarretabel in de Broederschapskapel in de St. Jan te 's-Hertogenbosch²⁶). Cinotti vulde in 1966 dit gegeven aan met een goede documentatie²⁷).

Door bemiddeling van H. Hens, oud-archivaris van het Bisdome Den Bosch, werd me onlangs een hoogst interessante tekst in handen gespeeld betreffende deze voorstelling, welke schijnt terug te gaan op het jaar 1621 in een afschrift van J. A. Coppens († 1850), de voorganger van Schutjes als geschiedschrijver van het bisdome Den Bosch.

In genoemde tekst wordt niet minder beweerd dan dat op het altaar in de Kapel van de Lieve-Vrouwe-Broederschap in de St. Jan verschillende met

name genoemde vooraanstaande Broeders naar het Leven geschilderd zijn, en daarbij aansluitend volgt dan, nl. *Hieronymus van Aken* schildert in de persoon van *David*, met zijn vrouw *Aleydis van de Meervenne* in de persoon van *Abigaël*.

Dit alleroudste gegeven omtrent portretten van Jeroen Bosch en zijn vrouw zou uitermate belangrijk zijn om zijn fysionomie en die van zijn vrouw te kennen, indien we zeker waren van de authenticiteit van het paneel van *Abigaël en David*, dat Von Baldass daarvoor in een Zwitserse collectie gesignaleerd heeft. De herkomst ervan is echter uitermate onzeker. En na maanden informatie, is het me nu nog niet eens gelukt te achterhalen, waar dit schilderij zich bevindt.

Indien het inderdaad het echte tableau is, waarop onze oude tekst betrekking heeft, dan zien we dat Bosch hierop een *baard* draagt. Op geen enkel van de bovengenoemde zogenaamde zelfportretten zien we dat.

Als Jeroen Bosch werkelijk een baard heeft gedragen, dan zouden we ons kunnen afvragen of de gebaarde Antonius Abt²⁸) en de Christoforus te Rotterdam, die wel iets 'portretmatigs' hebben, geen 'zelfportretten' van Bosch zouden kunnen zijn? . . .

Besluit

Met dat al zijn we met betrekking tot het portret van Jeroen Bosch niet veel verder gekomen.

De 'portretten' van Leboucq in het Atrechtse Album en de gravure van 1572 hebben een wankel basis, omdat we nog steeds niet weten waar ze op terugvallen. Terecht plaatste Walter Gibson in het laatste in het Nederlands verschenen (uitstekende!) boekje over Bosch, het portret van de tekening van Atrecht met een vraagteken.

De 'zelfportretten' berusten alleen op *veronderstellingen* van moderne kunsthistorici. Alleen het portret, dat Jeroen Bosch en zijn vrouw Aleid van de Meervenne op een *Ontmoeting van Abigaël en David* weergeeft, berust op

